

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

JAÑA ÓZBEKSTAN JAǴDAYINDA BASLAWISH BILIMLENDIRIW MODERNIZACIYASI DÁSTÚRIY TÁMIYNATIN JETILISTIRIWDÍN ÁMELDEGI JAǴDAYI

A.Nauruzbaeva,

NMPI Pedagogika kafedrası professori

Annotaciya: *Bul maqalada Jaña Ózbekstan jaǵdayında baslawish bilimlendiriw modernizaciyası dástúriy támiynatın jetilistiriwdin ámeldegi jaǵdayı haqqında sóz etiledi.*

Tayanish sózler: *dástúriy támiynat, baǵdarlama, kompetensiya, singarmoniya, affiks.*

Házirgi waqıtta 2022-2026-jıllarǵa mólsherlengen 28-yanvardaǵı PF-60-sanlı «Jaña Ózbekstannın Rawajlanıw strategiyasınıń 4-babında «Bilimlendiriw sıpatın jetilistiriw boyınsha» belgilengen wazıypalardı ámelge asırıw maqsetinde ulıwma orta bilimlendiriwdiń Milliy oqıw baǵdarlaması islep shıǵıldı.[1.3]

Qaraqalpaq tilin oqıtıwdın uzaq jıllardan dawam etip kiyatırǵan sistemalı dástúrleri (metodikalıq qatnaslar oqıw metodikalıq kompleksler jaratıw, aldınǵı tájiriybelerdi ǵalabalastırıw, tálim ámeliyatı) mámleketimizdiń ulıwma bilimlendiriw sistemasınıń úlken ilimiy-metodikalıq baylıǵı sanaladı. Sonın menen birge usı jóneliste keleshekte sheshiliwi kerek bolǵan motivatsiyalıq, mazmunǵa baylanıslı, metodikalıq hám de kadrlar menen baylanıslı sheshimin kútip turǵan bir qatar máseleler bar.

Motivatsiyalıq, tábiyatlı máseleler: ózbek hám qaraqalpaq tilleriniń jámiyettegi ana tili hám mámleket til retinde óz qadiri, poziciyası hám de mártebesine bolǵan itibar sebepli onı tolıq úyreniw hám úyretiwge bolǵan social mútajlikke itbarsız qaraldı. Nátiyjede tálim beretuǵın hám tálim alıwshılardıń dıqqatı kerek-kerek emes temalar menen shalǵıtıldı, bul bolsa ózbek hám qaraqalpaq tilleri táliminiń turmıslıq zárúriyatın orınlaw ózinen shıǵıp ketiwine sebep boldı; onı ǵalabalastırıwda páseyip ketti. Ózbek hám qaraqalpaq tiliniń ana tili sıpatında oqıtılıwı lingvistikalıq kompetensiyanı rawajlandırıw basım bolıp, awız eki hám jazba til kónlikpesin rawajlandırıw, bilimin jetilistiriw onıń sayasında qalıp ketkenligi, lingvistikaga tiyisli teoriyalıq maǵlıwmatlardı sińdiriwge baǵdarlangan til tálimi procesi tálim alıwshılardıń kúndelik turmıslıq xızmetleri, mútajliklerinen úzilip qalǵanı bul unamsız jaǵdaydıń turaqlasıwı hám tereńlesiwine sebep boldı. Bilimlendiriwdiń barlıq basqıshlarında tálim alıwshılardıń jas, jınıs ózgeshelikleri, milliy hám jergilikli ayırıqshalıǵın itibarǵa alıp olardıń ana (mámleket) tilin úyreniwge bolǵan xoshametin rawajlandırıwshı tilimizdiń ózine tartatuǵın, bay múmkinshiliklerin sáwlelendirgen

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

didaktikalıq materiallar kompleksin óz ishine alǵan milliy metodikalıq támiyat sisteması oraylasqan halda jaratılmadı.

Mazmun-mánisi menen baylanıslı máseleler: mektepke shekem bilimlendiriw shólkemlerinde til, sóylew, oqıw hám jazıw kompetensiyaların qalıplestiriw shınıǵıwları ushın milliy xarakterdegi didaktikalıq (tekstler, audio, video hám basqa) materiallar jetispewshiligi bar.

Tálim alıwshılardıń sóz baylıǵın jetistiriw, sóylesiy kónlikpelerin rawajlandırıwda mektepke shekem tálim shólkemleri arasında integraciyanı jolǵa qoyıw talap dárejesinde emes.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde oqıtılatuǵın ámeldegi “Qaraqalpaq tili” pánı sabaqlıǵınıń mazmunı tikkeley 2-4-klasstaǵı “Qaraqalpaq tili” kitabınıń dawamı retinde sistemalı shólkemlestirilmegen, atamalar, ayırım grammatikalıq qaǵıydalarǵa qatnasta hár túrlilik baqlanadı, sonıń menen birge, dóretiwshilik shınıǵıwlar úlesi sabaqlıqlarda júdá az bolıp, derlik 60 payızın úlgi tiykarında atqarılauǵın sxolastik shınıǵıw hám tapsırmalar quraydı.

Bilimlendiriwdiń barlıq buwınlarında qaraqalpaq tili pánin oqıtıwda tiykarǵı itibar lingvistikaga tiyisli teoriyalıq maǵlıwmatlarǵa qaratılıp, oqıwshıda ámeliy xaraktedegi sóylesiy (tıńlap túsiniw, sóylew, oqıw, jazıw) kompetensiyaların qalıplestiriwdi támiyinley almadı.

Tálim alıwshılardıǵa kórkem ádebiyatqa baylanıslı til normaların sińdiriw máselesinde tiykarǵı itibar jazba sóylewge qaratılıp, materialdı awızsha sóylew ilimiy tájriybelerin qalıplestiriw bolsa itbarsız qalıp ketken.

Mektepke shekemgi tálim shólkemleri tárbiyashıları milliy tilimizge tiykarlangan sóylesiy iskerligin rawajlandırıwshı, bayıtıwshı shınıǵıwlardı balalar sóylewin rawajlandırıw, sóz baylıǵın jetilistiriw boyınsha tiyisli metodikalıq jol-joba, usınıs hám ádebiyatlar menen derlik támiyinlenbegen. Mektepte oqıwshıǵa sabaqlıqtan basqa oqıw quralları usınıs etilmedi, jáne bul jaǵday ele dawam etpekte.

Milliy oqıw baǵdarlaması ózbek hám qaraqalpaq tillerin oqıtıwdaǵı tiykarǵı itibar oqıwshıda tilge baylanıslı tórt kónlikpe: oqıp túsiniw, tıńlap túsiniw, sóylew hám jazıw hámde grammatikalıq sawatxanlıwtı qalıplestiriwge qaratıladı.

Biraq usıǵan qaramastan sabaqlıq oqıwshını pikirlewge, qızıǵıwshılıǵınıń asıwına sebep bolatuǵın súwretli tapsırmalar, erkin islewge baǵdarlangan súwretli oynılar menen bayıtılsa maqsetke muwapıq boladı. Oqıwshınıń kóz-qarası, qızıǵıwshılıǵı, temalardıń turmıs penen baylanıslı tárepleri sabaqlıqtaǵı materiallarda

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

sáwleleniw sabaqtın nátiyjesin, oqıwshınıń háwesi hám umtıwınıń asıwına járdem beredi.

Qaraqalpaq tilinde jiberiletuǵın qátelikler haqqında jazbastan aldın ózbek tilin rus klasslarda oqıtıw boyınsha izertlew alıp bargan ilimpaz-metodistler R.A.Yuldoshev (seplik qosımtaların qollanıwda), G.P. Axrorova (postpoziciyada jiberiletuǵın qáteler), F.Umarova (járdemshi feyillerdi qollanıwdaǵı qáteler) hám M.Risxiyevanıń (teks dúziwdegi qáteler) jumısların úyrendik.

R.A. Yuldoshevtıń dissertaciyasında ózbek tilin rus klasslarda oqıtıw boyınsha seplik qosımtaların tómendegishe toparlarǵa bólgen:[2.172]

1. Morfologiyalıq qáteler (seplik qosımtaların almasıp qollanıwı, ózbek hám rus tillerindegi affiks hám predloglardı birge paydalanıw h.t.b.).

2. Orfografiyalıq qáteler (seplik affikslerin qaytıp aytılsa solayınsha jazıw, únli hám únsiz seslerden keying qáteler, seplik qosımtalarınan keyin háriplerdiń túsip qalıwı h.t.b.).

3. Sózlerdi seplegende jiberiletuǵın qáteler, kóplik affiksi, tartım qosımtaları, yamasa ekewi birgelikte kelgende h.t.b

4. Sabaqlardı baqlaw hám oqıwshılardıń awızsha, jazba juwapların analizlew, súwretler boyınsha gúrriń jazıw, berilgen temalar boyınsha shıǵarma jazıw qaraqalpaq tili sabaqlarında da usınday qáteliklerge jol qoyatuǵınlıǵın kórsetti.

Basqa tillerde oqıtılatuǵın mekteptiń baslawısh klass oqıwshıları qaraqalpaq tilindegi singarmoniyaǵa baylanıslı, yaǵnıy affikslerdiń sózdiń juwan ya jinishke dawıslı seske tamamlanıwına baylanıslı grammatikalıq variantların tańlay almaydı.

R.A. Yuldoshev hám G.P. Axrorovalardıń oqıwshılar sóylewindegi grammatikalıq qáteler tuwralı pikirlerin qaytalamaǵan halda qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq quralı bolǵan fonetikalıq variantların bilmeslikten kelip shıqqan qate kemshiliklerge itibar qarattıq. Bul fonetikalıq qátelerdi sabaqtı baqlaw arqalı anıqladıq.[3,56]

Grammatikalıq hám orfografiyalıq sawatlılıqtı tekseriw maqsetinde jane III-IV klass oqıwshılarınıń qaraqalpaq tilinde sóylew jaǵdayın anıqlaw maqsetinde diktant, suwretke qarap gúrriń jazıw, shıǵarma (“Oylan, qaysı máhál?”, “Dem alıs kúni”, “Jańa jıl” h.t.b.) jazıw jumısların alıp bardıq.

5. Grammatikalıq quraldıń fonetikalıq variantin duris emes paydalanıw nátiyjesinde payda bolatuǵın qáteler **benen** (ornına **penen**), **menen** (ornına **penen**), **menim** (ornına **meniń**), **zatların** (ornına **zatların**), **ataga** (ornına **ataǵa**)

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

6. Orfografiyalıq singarmoniya menen baylanıslı qáterler: **tizip** (ornına **dúzip**), **tisimdi** (ornına **tisimdi**)

7. Qosılıp ayılıwı hám jazılıwı gramatikalıq quraldın qaraqalpaq-ózbek bilingvizmi (eki tillilik)ke tásiri tiykarında payda bolǵan qáterler: **oynabatır** (vmesto **oynap atır**).

Oqıwshılar affikslerdi aytıw hám jazıw qaǵıydaların bilmegenligi sebepli bul bilimlerde iyelew zárúrligi kelip shıǵadı. Mısalı, olar qaysı jaǵdayda **menen**, qaysı jaǵdayda **penen** variantın qoyıw kerek ekenin úyreniwı kerek.

Oqıwshılar jay feyillerdi ańsat qabıllaydı. Quramalı feyillerdi iyelew qıyın keshedi Mısalı oqıwshılar “**Men kitap oqıyman**” **degendi** ayta aladı, biraq “**Men kitap oqıp atırman**” dep aytıwı qıyın keshedi.

Solay eken, tálım basqa tillerde alıp barılatuǵın mekteplerdın baslawısh klass oqıwshıları qaraqalpaq tilinidegi dawıslı ses singormoniyaǵa baylanıslı bilim hám kónlikpelerdın qalıplespegenine baylanıslı qátelesetuǵını anıqlandı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ш.Мирзиёв 2022-2026-жылларға мөлшерленген 28-январьдағы ПФ-60-санлы “Жаңа Өзбекстанның раўажаланыў стратегиясы». – Б. 3.
2. Изучение падежных конструкций на уроках узбекского языка в III-VIII классах школ с русским языком обучения : диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.02. - Ташкент, 1979. - 172 с.
3. Юлдашев Р.А. Тазлим рус тилида олиб бориладиган мактабларда узбек тилини укитиш методикаси. – Т., 2015. – Б. 56